
DE 'ANECDOTA' VAN AERNOUT VAN OVERBEKE ALS BRON VOOR DE SOCIALE GESCHIEDENIS VAN DE REPUBLIEK

R.N. Dekker

H. Roodenburg

Een van de, ongetwijfeld vele, verrassingen die de handschriftenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek herbergt is een handschrift, met de vage titel *Anecdota*. Uit nieuwsgierigheid opgevraagd bleek het te gaan om een omvangrijke collectie moppen en anecdoten daterend uit het derde kwart van de zeventiende eeuw. Bij nadere bestudering werd de waarde van deze bron ons pas duidelijk: ze geeft ons een uniek zicht op het dadelijks leven in de Gouden Eeuw.

Het zijn in feite vijf bundels die te samen 2127 korte teksten bevatten. De auteur is niet vermeld, maar omdat een aantal anecdoten in de ik-vorm zijn, kon zijn naam achterhaald worden. De betreffende anecdote luidt ongeveer zo: "Ik kwam laatst de heer Verbeek tegen, en ik zei hem: 'Onze namen schelen niets.' 'Hoezo?', vroeg hij; 'Welnu, het verschil is slechts een 0.'" Onze schrijver heette dus Overbeke. Andere moppen in de ik-vorm bevestigden dit vermoeden. Bovendien is Aernout van Overbeke in de literatuurgeschiedenis niet geheel onbekend als schrijver van kluchten.

Aernout van Overbeke was een kleurrijke figuur. Hij werd geboren in 1632 als zoon van een rijk koopman. Hij studeerde rechten te Leiden en werkte vanaf 1659 als advocaat in Den Haag. Hij moet een echte levensgenieter zijn geweest, met als gevolg dat hij voortdurend in geldnood zat. In 1668 trad hij, vermoedelijk om die reden, in dienst van de VOC en werd Raad van Justitie te Batavia. In 1672 keerde hij terug naar Nederland. In dat jaar, het Rampjaar, brak de oorlog met Engeland uit, en onderweg werd de retourvloot overvallen. De bevelhebber sloeg op de vlucht, maar onder leiding van Van Overbeke die nu de hoogste in rang was - hielden de overige schepen stand en kwamen behouden aan. Terug in Nederland ging hij weer in Den Haag wonen, en vermoedelijk schreef hij daar de *Anecdota*, kort voor zijn overlijden in 1674. De laatste twee jaren van zijn leven was Van Overbeke een geziene gast in de

hogere Haagse kringen. Hij was, misschien al vanaf zijn studententijd in Leiden, bevriend met hoge ambtenaren, waaronder Jan Spronssen, griffier van de Staten-Generaal, Caspar van Baerle, baljuw van Katwijk en Wassenaar, IJsbrand Noortwijck, thesaurier-generaal, en met Constantijn Huygens jr., de secretaris van stadhouder Willem III. Verder kende hij uiteraard veel mensen die als rechter of advocaat verbonden waren aan het Hof van Holland, het provinciaal gerechtshof. Veel van hen komen we tegen in de anecdoten, en zo krijgen we al lezende een goed beeld van hoe het toeging tijdens feesten bij mensen thuis, in de rederijderskamer en tijdens muziekavondjes.

Kunnen moppen en anecdoten een historicus tot bron dienen? Hierover kan een lange theoretische beschouwing worden gehouden, vooral omdat er over humor weinig door historici, maar veel door psychologen, sociologen, antropologen en filosofen is geschreven. Over een ding is men het eens, humor is een glibberig onderwerp met tal van interpretatieproblemen. Elders zijn wij op dit probleem ingegaan; hier zullen we het bij deze constatering laten, om verder het woord aan Van Overbeke te geven.

Sommige grappen geven bijvoorbeeld een goed beeld van het zeventiende eeuwse muzikleven. Veel van Van Overbeke's kennissen bespeelden een instrument, zelf speelde hij viool. Wanneer er muziek werd gemaakt, kon wie dat wilde gewoon er bij komen zitten en meespelen. Wie achter het klavecimbel zat en de begeleiding voor zijn rekening nam werd geacht na verloop van tijd plaats te maken voor een ander. Deed iemand dat niet, dan werd er gezegd: "hij is met wat al te veel recht een basso continuo." En wanneer een advocaat vroegtijdig het gezelschap verliet, omdat hij een afspraak met een client had, kon men de opmerking horen "dat spreekt vanzelf, hij verdient zijn geld niet met accoorden maar met discoorden."

Ook andere aspecten van het muzikleven komen aan de orde. In de Nieuwe Kerk te Amsterdam werden 's winters wekelijks openbare orgelconcerten gegeven, waarvoor oude mannetjes grote belangstelling hadden. Toen een jongetje eens aan een van de aanwezigen vroeg of hij een dubbeltje kon missen, kreeg hij als antwoord: "Als ik dat had, zat ik niet hier maar in de kroeg." Orgels waren doorgaans eigendom van de stad, en de stad had de organist in dienst. Toen er in Den Haag een vacature was, solliciteerden er zowel protestantse als katholieke organisten. Sommigen vonden het wat vreemd dat een katholiek zou worden aangesteld in een protestantse kerk, maar de man verklaarde alle noten desgewenst geheel protestants te zullen spelen.

Ook zijn er anecdotes over schilders. Vaak figureert hierin Constantijn Huygens jr., een alom gewaardeerd kenner. Een voorbeeld; Huygens was eens op bezoek bij een schilder in

zijn atelier, hij ging zitten en keek zwijgend toe hoe het werk vorderde. Na verloop van tijd vroeg de schilder - helaas niet met name genoemd - "Wat zit je daar stil?", waarop Huygens antwoordde: "Ik snap iets niet, ik zie twee ezels, en tel maar vijf poten." En tegen iemand die erover klaagde dat een schilder zijn vrouw te mager had geschilderd, merkte Huygens op: "Het is olieverf, en is het dan nog niet dik genoeg?"

Een van de bijzondere kanten van deze collectie is, dat we weten in welke sociale groep de moppen circuleerden, namelijk de Haagse elite. Van gedrukte bronnen weten we doorgaans niet waaruit het lezerspubliek bestond. Van de gedrukte anecdoten die in de zeventiende eeuw verschenen, nam men altijd aan dat ze voor eenvoudige lieden bestemd waren, maar nu blijkt dat dit soort humor ook door lieden uit de elite werd gewaardeerd. De humor in deze bundels is zelfs nog grover dan in de gedrukte bundels. Opmerkelijk is dat er enkele moppen zijn doorgestreept. Dat zijn vermoedelijk de grofste, maar zeker is dat niet. Een bezoek aan het laboratorium van de Haagse Gemeentepolitie, waar te midden van menig corpus delicti werd getracht met ultraviolet licht de oorspronkelijke tekst zichtbaar te maken, was tevergeefs.

Met welk doel Van Overbeke de collectie heeft aangelegd weten we niet. Misschien wilde hij een deel ervan publiceren (en vandaar de doorhalingen?). Er bestond zeker een markt voor zulke boeken; er verschenen in de zeventiende eeuw enkele tientallen moppen- en anecdoten-bundels. Een deel ervan bestreek zelfs de Duitse markt, want in dat land gold de vermelding 'vertaald uit het Nederlands' als een aanbeveling.

Hoe de collectie tot stand is gekomen weten we al evenmin. Omdat er vaak een associatieve volgorde in de moppen is te herkennen, veronderstellen we dat het gaat om rondjes moppen tappen op gezellige avonden, die achteraf door Van Overbeke genoteerd zijn. Het is in elk geval de directe neerslag van wat mondeling werd overgeleverd, en dat maakt deze bron mede zo bijzonder. De moppen circuleerden dus in de betere Haagse kringen, en des te meer valt op dat de humor soms verbazend plat en grof is. Scatologische grappen nemen bijvoorbeeld een ruime plaats in: drollen, winden, laxepillen en klisterspuiten zorgen regelmatig voor doller pret. Van pijnlijkeitsgevoelens, zoals we die in onze tijd in dit opzicht kennen, is nog maar weinig te merken. Uit sommige anecdoten blijkt bovendien dat spelletjes als koekhappen en ezeltje prik toen niet alleen door kinderen, maar ook door volwassenen werden gespeeld.

Er is heel wat gedetailleerde informatie te vinden over zaken die zo vanzelfsprekend zijn dat ze nergens anders opgetekend zijn. Dat geldt ook voor de praktijk van de openbare bestraffing, want de beul was een van Van Overbeke's

favoriete personages. Zo leren we dat terechtgestelden achterstevoren de ladder naar de galg moesten beklimmen en dat de kleren van terechtgestelden aan de beul toekwamen. Een veelvoorkomende figuur is Cors, de beul van Haarlem. Een keer komt ook diens vrouw voor. In de trekschuit van Amsterdam naar Haarlem klaagt men over de slechte tijden en de werkloosheid. De vrouw zegt: "Maar mijn man doet juist goede zaken." De verbaasde medereizigers vragen haar prompt: "Wat doet uw man dan?" Het komische effect berust hierop dat de beul als gewoon ambachtsman wordt voorgesteld, en dat was hij natuurlijk niet.

Voor Van Overbeke was deze 'galgenhumor' extra aantrekkelijk, want in feite zaten advocaat en beul in dezelfde branche. Dat wordt duidelijk uit een anecdote over advocaat Dimmer, een collega van Van Overbeke. Dimmer had de beul verdedigd in een proces, en weigerde daarvoor betaald te worden. De beul drong aan, maar Dimmer zei: "Ik wil geen geld van confraters." De beul hield vol en zei: "Ik verdien het wel weer eens terug aan U of de Uwen."

Deze laatste mop volgt een klassiek patroon: een sociaal lager geplaatste persoon is een hoger geplaatste te slim af: advocaat en cliënt, heer en knecht, geletterde en ongeletterde, stedeling en boer, Hollander en Westfaler, edelman en burger, vorst en hofnar, vader en zoon, arts en patiënt. Over de interpretatie van deze moppen kan lang gediscussieerd worden: zijn moppen nu subversief en ondergraven ze de sociale verhoudingen, of zijn ze een manier om even stoom af te blazen en heeft lachen juist een rolbevestigende functie? Vooralsnog lijkt in dit geval eerder dat laatste het geval te zijn, Van Overbeke's Anecdota zijn beslist geen maatschappijkritisch vertoog.

Van die rolomkering kunnen verschillende voorbeelden gegeven worden: Dokter Schrevelius - ook al een werkelijk bestaande figuur uit Van Overbeke's omgeving - vroeg aan enkele boeren of zij een dokter in hun dorp hadden. De reплиk was: "Wij sterven gerne onze eigen dood."

De verhouding tussen man en vrouw past in hetzelfde patroon, de man immers domineert de vrouw. Zo hoorde het tenminste, maar in de moppen is het vaak de vrouw die het laatste woord heeft. Zo is er een vrouw die zich er aan ergert dat haar man altijd met zijn neus in de boeken zit - niet ondenkbaar in Van Overbeke's kringen. Op een avond steekt ze een kaars aan en 'doorneuzelt' alle hoeken van het huis. Na verloop van tijd kan haar man zich niet meer bedwingen en vraagt haar: "Wat zoek je toch?". Hierop zegt ze: "Liefste, uw tong, ik verheug me, dat ik hem - hoewel met grote moeite - heb teruggevonden."

Een hoofdstuk apart vormen de moppen betreffende seksualiteit. Het is een royaal vertegenwoordigd genre. Zo is er een mop over prins Maurits, die uit nieuwsgierigheid een man

ontbood, van wie men zei dat hij 'zijn dingen vijftien maal in één nacht kon doen'. Hij moest de prins teleurstellen: vroeger kon hij dat nog wel, nu niet meer; wel heeft hij een zuster die het nog zoveel keer kan. Een andere grap betreft Caspar van Baerle, die zich er boos over maakte dat kwajongens 'verschrikkelijk lange messen' op schuttingen hadden getekend. Immers, de meisjes krijgen daardoor verkeerde ideeën, want "als wij met een vierde part zo breed uitkomen, zo beelden wij ons in dat wij al vrij grote hanen zijn." De grappen in dit genre bevestigen het beeld dat seksualiteit in deze eeuwen een sterk fallocentrisch karakter had. Dat verklaart mede dat moppen over afwijkend seksueel gedrag op de vingers van een hand zijn te tellen: daar rustte namelijk een te zwaar taboe op.

Het thema heer en knecht verdient nadere aandacht, al was het maar omdat het populair was en in 43 moppen voorkomt. Meestal gaat het om knechts, slechts in dertien gevallen gaat het om een meid. Twaalf anecdoten spelen in de eigen kring. Over de 'jongens' van Aspero van der Houven, de gezant van de Staten-Generaal in Engeland, worden vier anecdoten verteld, andere over het personeel van de Rotterdamse advocaat Victory, de koopman Bartolotti, schout van Kennemerland Burgersdijk, en Jan Spronssen.

Vaak is het de luiheid of de domheid van de knecht die voor het humoristische effect zorgt. Over zijn eigen knecht Jan vertelt Van Overbeke dat deze gewoonlijk twee uur later dan hijzelf opstond. Toen vrienden hem er op wezen dat hij dit niet kon toelaten, antwoordde hij: "Messieurs, ik weet het wel, het is geen luiheid, maar een pure beleefdheid, de duivel zou hem daarvoor halen, dat hij eerder opstond dan zijn meester." De meid van juffrouw Dedel had een zilveren sleutelbos laten stelen toen ze naar een kwakzalver op de kermis keek. Toen haar mevrouw vroeg of ze niets gemerkt had, antwoordde ze, dat ze de dief drie keer teruggestoten had, maar daarna "zo beschaamd was, dat ik het hem niet meer dorst verbieden."

Soms is het echter de luiheid of domheid van de knecht die de nog grotere domheid van de meester aan de kaak stelt. Dat werd ook uitermate geestig gevonden. Dergelijke moppen gaan vaak ten koste van edellieden, en zijn nogal eens gesitueerd in een Duits aandoende omgeving, maar ook wel in Holland. Toen de meiden van juffrouw Petronella de Wit, vrouw van 's-Gravenambacht, moesten getuigen over de eerbaarheid van hun mevrouw, zeiden ze: "Dat zij nooit aan haar vrouw gezien hadden of zij wilden wel dat het haar zelf was overkomen."

Een hoogst enkele keer is het alleen de heer die wordt uitgelachen. Een heer vraagt 's nachts aan zijn knecht of het al dag wordt. De knecht opent de vensterluiken en zegt: "Ik kan nog niemendal zien." Zijn heer zegt dan: "Jij rekel, steek een kaars aan en kijk dan nog eens beter."

Te NERGENS by JILLIS OVERAL, inde Stekelbaars. 1716.

Dienstmeiden treden bijna alleen in moppen op met een seksuele inhoud. Zo is er een anecdote over Aspero van der Houven ('een eerlijk liefhebber in zijn tijd'), die de borst- en van zijn kamenier pakte en haar zei: "Ik zal U bekeuren, want gij timmert buiten de rooijing."

Andere moppen bevestigen de sociale verhoudingen op een komische manier. Wanneer Aspero van der Houven met een gezelschap eet in een herberg waar het maal erg karig is, en na afloop naar zijn knecht vraagt, verneemt hij dat de knechts van de heren elders nog zitten te harrewarren over het ene spruitje dat hen geserveerd is.

Bij de ideale patriarchale verhouding hoorde dat de heer het zijne ertoe bijdroeg dat zijn meid een goed huwelijk kon sluiten. Wanneer Margriet bij haar werkgever, de griffier Spronssen, klaagt dat hij haar niet uithuwelijkt aan een bode of klerk, vraagt hij haar of ze zich werkelijk een beter leven kan voorstellen dan ze heeft. Ze antwoordt: "Ja, ik weet wel wat ik wensen zou, dat ik of geld of een nieuwe tijding was, dan zou ik haast onder de man raken".

Slechts bij hoge uitzondering zien we heer en knecht een derde in de maling nemen. Hoofdpersoon is weer Van der Houven. Hij nodigde een groepje Friese edellieden in zijn Haagse woning uit en liet een vaatje wijn klaarzetten. De Friesen, bekend als drinkebroers, maar ook als niet bijster slim, moesten om dat ene vaatje lachen. Dat zou men wel even soldaat maken. Ze wisten niet dat de knecht opdracht had het vat stiekem bij te vullen. De clou: "De Friesen zopen over dat vaatje dat voor haar lag dat de ogen uitpuilden en zo vloekten als de duivel dat zij zo een houts vaatje niet konden vermeesteren."

De interpretatie van deze moppen over de verhouding tussen heer en knecht is ondertussen niet zo eenvoudig. Lacht men om de heer of om de knecht? Is de moraal dat men zich dient te houden aan het ideaal van een vaderlijke verhouding? Of wordt die juist belachelijk gemaakt? Misschien zijn dit echter verkeerde vragen en was juist het ambivalente karakter dat uit de moppen spreekt dat ook in werkelijkheid kenmerkend was voor deze sociale relatie.

Ook literair-historisch roept het manuscript vragen op. Volgens velen is de mop een recent genre. De dialoog die snel naar de pointe gaat, het type 'Sam en Moos', zou een verschijnsel zijn uit onze eeuw, terwijl humor uit vroeger eeuwen veel meer verhalend en situationeel was. Echter, veel in Van Overbeke's manuscript kan reeds als mengvorm worden gezien, enerzijds zijn er nog veel situationele elementen, maar ook vinden we al echte moppen die, inclusief woordspelingen, nog steeds verteld kunnen worden. Sommige worden inderdaad ook nu nog wel verteld, zij het in een twintigste eeuwse kontekst. Van Overbeke vertelt een mop over de knecht die twee glazen wijn haalt voor zijn heer en er een laat

vallen. Daarop roept zijn meester uit: "Hoe kan je dat nu doen!", waarop de knecht zegt: "Zo", en hij laat ook het andere glas vallen. Precies dezelfde mop wordt nog steeds verteld, maar dan over de vader van een tweeling die een van de twee aan zijn hoofd optilt, waarop het nekje breekt. De snel ontboden dokter roept vervolgens uit: "Maar hoe kon U dat nu doen...?" En hiermee is tevens een tweede verschil met moderne humor aangegeven: waar Van Overbeke's humor soms vrij grof is, ontbreekt tenminste het wrede element, dat, zoals Gershom Legman heeft laten zien in zijn befaamde **Rationale of the Dirty Joke**, juist in tegenwoordige humor sterk domineert.

Van Overbeke's moppen werpen dus ook licht op lange termijn processen. Maar hun grootste waarde laat zich niet vertalen in concrete onderzoeksresultaten: wie ze alle tweeduizend heeft doorgelezen krijgt beslist een andere kijk op de Gouden Eeuw.

Literatuur

Van het handschrift van Van Overbeke zal een uitgave verschijnen in 1988. Meer informatie is te vinden in: Rudolf Dekker en Herman Roodenburg, "Humor in de zeventiende eeuw. Opvoeding, huwelijk en seksualiteit in de moppen van Aernout van Overbeke (1632-1674)" in: **Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis**, 35 (1984), 234-265; "Mr. Aernout van Overbeke. Humor en recht in de zeventiende eeuw" in: **Feit en fictie in misdaadliteratuur (ca. 1650-1850)**, Amsterdam, 1985, 25-43. R. Dekker, "Masters and Servants in the Dutch Republic, an uneasy relationship" in: C. Brown (ed.), **Images of the World: Dutch Genre Painting in its Historical Context**. (verschijnt in 1987)

